

PUILA INVUULA

**Kgatišopaka ya Grain SA ya
batšweletši ba ba hlabologago**

BALA KA GARE:

- 2 > Go lema go iphediša –
ge o rata o tla kgona
- 5 > A re kgethe metheo ye
e tiilego re age go yona
- 7 > Leano la Samuel Moloi la
go phetha dilo ka katlego

Peo bathong ke peo bokamosong

**NEPIŠO YA MATHOMO YA LENANEOTLHABOLLO LEFE
KAPA LEFE E SWANETŠE GO BA TIIŠO YA LETLOTLO
LA BATHO (HUMAN CAPITAL). RE SWANETŠE GO
KWEŠIŠA KGOPOLLO YE LETLOTLO GOBA KAPETLELE
NTLE LE GO TSENA KAHLAHLONG YA THEKNIKI
GOBA YA AKADEMIKI.**

Go ya ka boiphedišo bja motheo (*classical economics*), letlotlo goba kapetlele ke nthla ye nngwe ya tšweletšo. Tše dingwe ke naga, mošomo le thulaganyo (go ya ka batho ba bangwe), botsebakgwebo (*entrepreneurship*) goba taolo. Dilo tše gape ke mehuta (dibopego) ya kapetlele. Kapetlele gape go ka akanywa gore ke “phahlo” goba “letlotlo” – ke selo sa mohola, goba “mothopo”.

Go tloga mengwageng ya 1960 boraekonomi ba godišitse nepišo ya mehuta ye e nabilego ya kapetlele. Mohlala: peo (ya tšhelete) ya go tiiša tlhabollo ya bokgoni le thuto go ka akanywa gore ke tiišo ya kapetlele ya batho (*human capital*) goba kapetlele ya tsebo; peo ya go tiiša phahlo ya mona-

gano (*intellectual property*) go ka akanywa gore ke tiišo ya kapetlele ya monagano (*intellectual capital*).

Kapetlele ya batho e akaretša:

- Kapetlele ya motho (*individual capital*) yeo motho a belegilwego le yona – e bitšwa gape “talente”, “bohlale”, “boetapele” goba “bokgoni bja tlhago”.
- Kapetlele ya leago (*social capital*) ke mohola wa dikamano tša potego magareng a batho ekonoming.
- Kapetlele ya semoya (*spiritual capital*) yeo e šupago maatla, khuetšo le mekgwa yeo e hlolwago ke tumelo, tsebo le tirišo ya semoya.

Ge re nyaka go phetha tlhabollo ya balemi ye e atlegilego le gona e swarelelago, re swanetše go bea tšhelete baleming ka o tee ka o tee. Re swanetše go godiša tsebo, bokgoni, kwešišo, phišego le mafolofolo a bona – go feta fao re swanetše go thea dikamano tše di tiilego le gona di swarelelago le balemi.

Balemi ke batho bao ba dirišago naga, tšhelete, metšhene, meetse, ditsela, mošomo le dinyakwapšalo (*inputs*) go fepa le go apeša

2

4

Mme Jane a re...

Ge ke bala Pula ye ke lemoga nnete ya gore bo-
lemi bo amana kudu le batho bao ba dirišago
naga. Naga e dutše e le gona diketekete tša meng-
waga mme re mahlatse go ka kgona go e diriša. Leb-
aka le nnoši leo le dirago gore re sa kgona go diriša
naga le gonabjale ke gore meloko yeo e re etilego
pele e ile ya e hlokomela. Le rena re swanetše go e
hlokomela gore meloko ya ka moso le yona e tle e
kgone go tšweletša dijo le tlhale.

Re na le mahlatse lenyaga ka ge ditheko tša
diphahlo di kgahliša. Gantši balemi ba šoma ka
maatla ba tšweletša puno ye botse, fela thekišo ya
ditšweletšwa tša bona ya nyamiša. Balemi ga ba ho-
lege ge ba šoma ka mafolofolo ntle le go bona poelo.
Ke holofela gore lena bohle le tla kgona go bapatša
mabele le dipeu tša lena tša oli ka thekišo ye botse
lenyaga – e tla ba moputso wo o swanelago mošomo
wa lena wa go ineela.

Re swanetše go dula re akanya tša ka moso –
ka tlwaelo nakong ye ga go na mošomo wo montši
polaseng mme ke nako ye botse ya go nagana tša
išago. Gonabjale go tšwelela dibaka tše mpsha in-
tastering ya dinawasoya – mme tšona ke dibjalo
tše botse tša go bjala le lehea la gago lenaneong la
phetošopšalo. Mohlamongwe o ka akanya dibjalo tše
o tlogo di bjala sehle se se tlogo sa selemo gore
o kgone go phetha dipeakanyo tše di nyakegago
gonabjale – re a iketla nakong ya marega mme se-
ruthwana se tlo re wela re sa itebetše. Re kgopela
gape gore mo nakong ye o hlahlobe ditlhamo tša
gago tšohle, le ge e ka ba ditrekere le metšhene. Ge
o ka di hlokomela gabotse gonabjale wa lokiša fao go
nyakegago, sehla se se tlogo e ka ba lethabo.

Se lebele go rekiša diruiwa tše di fetago tekanyo
pele ga marega – seruiwa se se nonnego se rekwa
ka theko ya godimo ka mehla. Tlogela tšeo di atlega-
go gore borui bja gago bo tšwele pele – borui/bolemi
ke kgwebo, e sego panka ya go boloka tšhelete!

Ke holofela gore o itokiša go tla Bothaville ng-
waga wo go ba gona pontšhong ya Nampo ya Beke
ya Puno (Nampo Harvest Week) go tloga ka 15 Mei
go fihla ka 18 Mei 2012. Pontšho ye e go fa sebaka
se sebotse sa go katološa pono ya gago ya temo. A
re bonaneng gona.

Go lema go iphediša – ge o rata o tla kgona

Thamsanqa Hadebe proudly showing off his mielies.

**NEPO YA RENA BALOMAGANYI BA DIPROFENSE
KE GO HLABOLLA BATŠWELETŠIKGWEBO BA
MABELE BAO BA KA THUŠAGO GO KGONTHIŠA
TOTO YA DIJO KA GAE LE SETŠHABENG KA
GO DIRIŠA METHOPOTLHAGO YEO E LEGO
GONA KA BOTLALO. SE SE KA PHETHWA KA
GO HLOLA PHETOLO YE BOTSE PHELONG BJA
MOTHO KA DIKOPANO TŠA DIHLOPHATHUTO
LE KA MATŠATŠI A BALEMI FAO GO NEELAN-
WAGO TSEBIŠO YA MOHOLA.**

Go na le batho ba bantši bao ba rego ba nya-
ka go ba balemi, eupša gonabjale diketekete
tša dihektare tša nagakopanelo le ge e ka ba
naga yeo e abetšwego ka bofsa ga di dirišwe
ka botlalo. Balemi ba swanetše go amogela
boikarabelo mabapi le bophelo le boyo bja
bona. Yo mongwe wa balemi ba ba lemago
go iphediša (*subsistence farmer*) ke Mna
Thamsanqa Hadebe wa tikologo ya Loskop,
kgauswi le Estcourt, KwaZulu-Natala. Yena e
be e le leloko la go ineela la Sehlophathuto sa
Emangweni lebaka la mengwaga ye meraro.
O ile a phetha dihtuto tše tharo ka katlego.
Mna Hadebe o thomile go lema tšhengwana
ye nnyane ya dihektare tše 1,8 nagengko-
panelo, eupša lenyaga o katološitše mašemo
a gagwe ka go bjala lehea la Roundup Ready
dihektareng tše 9,5. Dihleng tše di fetilego o
ile a ba le mathata mabapi le taolo ya ngwang
le tirišo ya dibolayangwang. Ka go diriša
diphetho tša dišupommu tša gagwe o ile a

tseba monontšha woo a bego a swanetše go
o diriša le ge e ka ba dikgetsi tše kae godimo
ga hektare. O dirišitše lenaneo la kgašetšo la
pele le la morago ga ge dimela di tšwelela
(*pre-emergence and post emergence*) mme
a tšhela 200 kg/hektare ya LAN ka godimo
(*top dressed*).

Go kgahliša kudu le gona go kgotsofatša
go fetiša go bona tšwelopele ya motšweletši
yo a phethilego dilo tša motheo ka nepagalo
– peakanyo ya mmu, tirišo ya monontšha,
kgetho ya peu ya maleba le taolo ya ngwang.
Gantši kudu batho ba go botša gore ga ba
kgone go latela mekgwa ye e lebanego ka
lebaka la gore le gore – ba bangwe ba re ga
ba na trekere, ba bangwe ba lla ka theko ya
peu le monontšha, mola ba bangwe ba sola
mmušo. Motšweletši yo re bolelago ka yena
ga a na trekere goba didirišwa – o kgopetše
thušo go mokontraka. Mna Hadebe o thabile
mme o šetše a akanya go humana mašemo a
mangwe gape a go lema išago goba go ithek-
ela trekere le ditlhamo kgauswana.

Tlhabologo le boiphedišo bjo bo swarele-
lago bo swanetše go akaretša nepišo ya
methopo ye e lego gona yeo motho a ka
e dirišago; go feta fao go swanetše go
nyakišišwa ka moo tirišo ya matlotlo ao a
šetšego a le gona e ka oketšwago ka namolo
(go tsenwa ka gare) ye e šišinywago.

**JURIE MENTZ, MOLOMAGANYI WA
PROFENSE WA LENANEOTLHABOLLO
LA BALEMI LA GRAIN SA**

1 Peo bathong ke peo bokamosong

setšhaba. Ntle le balemi mehuta ya kapetlele yela ye mengwe yohle e tla dula e sa dirišwe.

Tlhabollo ya batho e ama kaonafatšo ya bokgoni bja bona le go ba diriša ka mokgwa wo o atlegilego. Thuto ye e hlokago nepo ga e na mola. Batho ba swanetše go kgona go diriša tsebo le bokgoni bjoo ba ithutilego bjona ka moo go kgontšhago go kaonafatša boleng bja bophelo bja bona. Gonabjale mono Afrika-Borwa re bona batho ba bantši bao ba ilego ba tsenela dithuto (ešitago go fihlela kgatong ya tikrui Yunibesithing) bao ba hlokago mošomo – ga ba kgone go diriša tsebo yeo ka moo go kgontšhago.

Go na le seka sa kgale sa Seisimane seo se rego *“practice makes perfect”*, ke go re *“tirišo e tswala phethego”*. Seka se se šupa nnete ye kgolo mabapi le temo – mongwe le mongwe yo a kilego a leka bolemi o a tseba gore go fetoga molemi wa nnete yo a kgotlelelago go nyakega boitemogelo bjoo bo tlogo ka nako le tirišo – tšeo o ithutago tšona dipukung ke karolo fela ya tshepelo ye. Ge o nyaka go ba molemi wa nnete o swanetše go lema (le ge o lema naga ye nnyane, bohlokwa ke gore o swanetše go ba le sebaka sa go diriša tsebo yeo o e humanego ka dithuto).

Tlhabollo e a akaretša. Tlhabollo ga e ame ekonomi fela. Lehono setšhabeng sa rena re gopola gore tlhabollo e amana le tšhelete fela. Taba ye ga se nnete le gatee – ge batho ba fiwa tšhelete ga se gore ba a hlabologa. Ka wona mokgwa wo, go fa batho naga, metšhene, tšhelete le mebaraka go ka se tšwetše pele balemi – tlhabollo e ama kgodišo ya kapetlele ya batho. Molemi o swanetše go tseba go diriša mehuta ye mengwe yohle ya kapetlele – gantši re kwa ka balemi bao ba hlokago mebaraka, eupša ge re nyakišiša re hwetša go se na sa boleng seo se ka išwago mmarakeng!

Tshepelo ke ya ka gare (endogenous) (o na le eng gonabjale mme o dira eng gonabjale?) Gantši go fetiša re nyaka gore bohle ba swanetše go ba maamong a go swana le go dira selo setee ka mokgwa wo o swanago (ka tlwaelo ke gore re gopola gore mokgwa wa rena ke wo moka-

one). Ga go na seo se agwago go tloga ka godimo – se sengwe le se sengwe se thoma motheong. Seo molemi a se dirago gonabjale ke seo a se tsebago le gona a se kwešišago – go tšwela pele go tloga kgatong yeo go tla kgontšha molemi go amogela *“mekgwa ye mefsa”* le go tšwela pele go e diriša.

Tlhabollo ke tshepelo ya phetogo ye botse bophelong bja motho. Tlhabollo e ka se tlogele motho maamong a mabe go feta ao a tšwago go ona. Re swanetše go kgonthiša gore lenaneotlhabollo le lebišitšwe go dinyakwa le dikganyogo tša motho yo a amegilego le gore diphetogo dife le dife tše di ka bago gona ke tše botse.

Tlhabollo ke tshepelo ye e nanyago le gona ka nako e kwešago bohloko. Re dula re ithaganetše ka mehla! Elelwa gore ge ngwana wa gago a belegwa o ile wa rata gore a myemyele, a tle a dule, a sepele, a kitime, a ye sekolong, bjalobjalo. Ka mehla o nyaka gore selo se se tlogo latela se diragale ka potlako. Bophelo ga se peano – gantši re bala gore *“bophelo ke leeto e sego boyo”*. Go hlabolla batho go tšea nako, eupša ke peo ye e nago le mohola go fetiša tšohle. Go bea tšhelete tlhabollong ya bophelo bja motho yo mongwe ke tiro ye e hlomphegago. A re dumelele motho yo mongwe le yo mongwe nako yeo e nyakegago go gola le go tšwela pele. Ga re kgone go lekanya tshepelo ya tlhabologo ka mehla, eupša se se ke sa dira gore re tlogele go bea tšhelete tshepelong ye.

Tlhabologo e phethwa ka boitshepo bjo bo tlišwago ke go ba le kabelo ye e kgontšhago. O ka se *“direle batho dilo”* wa gopola gore ba tla hlabologa. Ba swanetše go kgatha tema. Ba swanetše go amogela boikarabelo mabapi le tshepelo le dipheho tša yona – bona ba swanetše go ba bogareng bja tshepelo ye. Dumelela batho go dira diphošo tše nnyane gore ba kgone go ithuta ka diphošo tša bona. Go šireletša batho go pholotšo go dira gore ba lahlegelwe ke dithuto tša mohola.

Anke re tšee nako re bee tšhelete tlhabollong ya batho – ntle le peo ya mohuta wo ga re ne bokamoso.

JANE MCPHERSON, MOLAADI WA LENANEOTLHABOLLO
LA BATŠWELETŠI LA GRAIN SA

“Seo se lego bohlokwa ke tiro, e sego sephetho sa tiro. O swanetše go dira seo se lebanego. Mohlamongwe e ka se be ka maatla a gago goba ka nako ya gago ge go ka ba sephetho. Eupša se ga se re gore o tlogela go dira se se lebanego. Mohlamongwe o ka se tsebe le gatee tšeo di ka hlolwago ke tiro ya gago. Eupša ge o sa dire selo, go ka se be le sephetho.”
Mahatma Gandhi.

Phetogo ya tikologo – ke nnete (karolo ya 2)

TIKOLOGO YA RENA E HUETŠEGA GABONOLO, KLIMATE E A FETOGA MME GO NA LE DINTLHA TŠE BOHLOKWAHLOKWA MABAPI LE THUTHUFATŠO YA LEFASE TŠEO RE SWANETŠEGO GO DI LWANTŠHA. DINTLHA TŠE KE TŠA NNETE MME RENA BALEMI RE SWANETŠE GO THOMA GO DI ELA HLOKO. EUPŠA KE ENG SEO RE SWANETŠEGO LE GONA RE KA KGONAGO GO SE DIRA MABAPI LE DINTLHA TŠE MONO GAE?

Mo go *Pula/Imvula* ya Matšhe 2012 re ile ra ahlaahla dikgato tšeo di swanetšego go tšewa go beakanya dipolasa tša rena go nolofatša twantšho ya dintlha tše di huetšago phetogo ya tikologo, tša go swana le komelelo le tšaelo ya meetse. Taodišwana ye e lekodiša mekgwa ye mengwe ya motheo ya go lwantšha mathata ao a hlolwago ke diphedi tša tlhago le mehuta ye e ka tsenelelago, ao a ka hlolegago ka baka la phetogo ya climate. Balemi ba bantši ba šetše ba swanetše go nana ka potlako go lwantšha disenyi le dimela tše di tsenelelago tšeo di hlolelago dibjalo tša bona kotsi le ge e ka ba mafulo a bona a nagengtemego. Ge re ka tšea dikgato ka pela ka go diriša mekgwa ya taolotemo le ge e ka ba mekgwa ya taolotikologo, re ka thoma go bona phetogo ye botse ka pela.

Mathata a a hlolwago ke diphedi tša tlhago

Ka baka la phetogo ya climate le maemo a go fiša go feta pele ao a hlolegago, re tlo thoma go bona tšwelelo ye e golelago godimo ya disenyi tše di lego kotsi. Di tlo senya dibjalo tša rena mme go na le kgonego ya gore di ka fetetša malwetši diruiweng tša rena. Se ga se seo re se nyakago...le gatee! Ka fao re swanetše go fetola maikemišetšo a rena mabapi le mekgwa ya rena ya taolo ya polasa – re swanetše go akanya mokgwa wo o šikologago kgopolo (*ideology*) ya go tšweletša mohuta o tee wa dibjalo (*mono cropping*), tšweletšo ka bontši (*mass production*) le go phetha poelo ye e kgonegago (*maximum output*) nageng ye nnyane. Mohlamongwe maikemišetšo ao a akaretšago boitekanelo bja tikologo le kgonego ya poelo ya boiphedišo (*economic profitability*) a ka ba kaone. Sephetho e ka ba temo ye e swarelelago bokaone ka moso le ge e ka ba yeo e hlamegilego bokaone go ka lwantšha ditlhoaho tša climate ye e fetogago. Ge re nyaka gore disenyi le mathata a tlhago a se ke a re fenya, re swanetše go phetha maikemišetšo a a kopantšwego a. Ka mokgwa ofe? – Ka go fapantšha!

- Bjala mehuthuta ya dibjalo polaseng ya gago ka go diriša phetošopšalo ye botse. Se se ama dimela serapaneng sa gago le dibjalo mašemong a gago.
- Tswadiša diruiwa tša mehuthuta mme se bolaye diphoofolo tše di lego polaseng ya gago ka tlhago ntle le ge di senya goba di le kotsi go kgwebo ya gago.
- Dibjalo le diruiwa tša mehuthuta di kaonafatša boitsetsepelo bja payolotši (*biological stability*), seo gape se tlišago ditirelo tša mohola tša tlhago polaseng ya gago.
- Thea ditsela tša dikgala (*corridor systems*) polaseng ya gago. Mo re ra dikgoba mašemong fao bophelo bja tlhago (*ecosystems*) bo sa ferehlwego goba fao bo tsošološitšwego ka go se leme. Se se du-melela mehuta ya dimela le diphoofolo tša tlhago go ba le bodulo le go sepela ka tokologo lefelong leo.
- Tšwetša pele go ba gona ga dibata tše di sego kotsi polaseng ya gago. Mohlala: hloma bokotamelo mellwaneng ya mašemo a gago fao dinonyana tše di jago nama tša go swana le dipekwa le maribiši di ka kotamago ge di tsoma. Se se ka thuša go fokotša tshenyo ya dibjalo yeo e hlolwago ke dinonyana, dikokoni le dikhunkhwane.
- Rua diruiwa tša maphego tše di sepelago di lokologile (*free range*) polaseng ya gago. Di ka thuša go fokotša dintši le go laola mengwang jarateng le dikampaneng tša diruiwa.

Go bohlokwa go lemoga gore bontši bja mehuta ya diphedi tša tlhago bo na le mohola go rena. Ge re ka kopantšha mekgwa ya go fapana ya bolemi re ka nolofatša taolo ya disenyi. Ka tlwaelo dipolasa tše di fapantšhitšwego di swarelela bokaone lehlakoreng la letlotlo le bophelo bja tlhago (*ecologically*). O ka gopola gore se ga se kgahliše ka baka la go hloka nnete mabapi le ekonomi le tikologo matšatšing a lehono. Mekgwa ye e no ba e se kae mabapi le go thoma kakanyo ya phapantšho.

Mehuta e šele ya dimela tše di tsenelelago

Ka baka la phetogo ya climate re tlo thoma go bona diphetogo mabapi le mafelo ao mehuta ye mentši ya dimela di hwetšwego go ona – mafelong a mangwe taba ye e šetše e lemogilwe. Mehuta ye ya dimela di šele e ka tloga e kwana gabotse le mabaka ao a hlolwago ke climate ye e fetogilego, mme ka fao ya ba kotsi go molemi. Ditšhošetšo e ka ba tša go swana le tahlego ya mafulo, mollo, tahlego ya bophelo bja tlhago

(natural ecosystems), le ye e tlogago e hloriga: tahlego ya totomeetse. Rena re lego baloti ba naga re swanetše go lemoga tšhošetšo ye e lego kgauswi mme re itokiše go lwantšha kotsi ye e ka hlagago. Ka fao tše di latelago di bohlokwa:

1. **Ithute.** Tseba mehuta e šele ya go tsenelela le yeo e lego ya tlhago. Hlaola mafelo ao a ka huetšwago gabonolo le fao bophelotlhago (ecosystems) bo ka hlaselwago polaseng ya gago. Tseba mekgwa ye e ka dirišwago le motho yo a ka go thušago ge bothata bo ka hlaga.
2. **Lekola.** Ka tsebo ye o e humanego ya mehuta e šele ya go tsenelela o swanetše go lekola polasa ya gago ka mehla gore o lemoge ditšhošetšo tše di ka bago gona. Akaretša tiro ye taolongakaretšo ya polasa ya gago gore e fetoge tlwaelo.
3. **Lemoga o dire.** Ge o lemoga gore dimela di šele di a oketšega, o swanetše go dira se sengwe ka potlako. Diriša mekgwa ye e swanelago bokaone go rarolla bothata bjo mme dula o lekola tšwelopele ya tshepetšo ye. Nepo e swanetše go ba go fediša bothata bjo semeet-seng. Ge dimela di šele tša go tsenelela di ka dumelelwa go ipha maatla e ka ba bothata bjo bogolo go di fediša ka morago; mafelong a mangwe go ka se kgonege.

O ka nyaka go tseba gore mekgwa ye mengwe ye o ka e dirišago ke efe. Mekgwa ye e tlwaelegilego le gona ye e kgontšhago go feta ye mengwe ya go fediša dimela di šele tša go tsenelela, ke ya go diriša metšhene goba dikhemikhale goba go kopantšha mekgwa ye mebedi ye. Mekgwa ya semotšhene e akaretša go tomola dimela ka diatla, go di ripa, go di kgaola matswamati (ring-barking) le go di rema. Mekgwa ye e kgontšha bokaone ge dimela e sa le tše nnyane.

Mekgwa ya sekhemikhale ya go bolaya dimela e ama tirišo ya mefolo ka sebopego sa dithorwana goba diela tšeo di gašetšwago goba di tloiwago dimeleng. Ka tlwaelo mefolo ye e šoma gabotse ge e dirišwa ka tshwanelo. Le ge go le bjalo, e a tura, ka fao kopanyo ya mokgwa wa sekhemikhale le wa semotšhene gantši e kaone. Ka baka la ditshenyegelo tše di hlolegago ke šišinya tirišano le balemi ba bangwe tikologong ya gago, bao le bona ba lebanwego ke bothata bjo. Le ka hlaanela ditshenyegelo le bašomi. Ke šišinya gape gore o ikgokaganye le mmušotikologo gobane ka mabaka ba Kgoro ya Tikologo, ya Temo goba ya Ditaba tša Meetse, ba swaragana le merero ya go fediša dimela di šele tša go tsenelela, mme ge ba šoma tikologong ya gago ba ka go thuša ka tefo ye nnyane goba ntle le tefo. Ge o kgetha go diriša mekgwa ya sekhemikhale ya go fediša dimela tše di sa nyakegego, re kgopela gore o kgonthiše gore o diriša fela dikhemikhale tše di ngwadišitšwego le gona di sego kotsi go tlhago.

Ellelwa ka mehla gore tlhago le tikologo ke dilo tše di phelago le gona di bušago moya mme tšeo re di dirago go tšona di hlola ditlamorago. Ge taolo ya polasa e sepelelana gabotse le taolo ya tikologo ditlamorago tše mpe tša go swana le phetogo ya climate di ka fokotšwa kudu. Hlokomela tikologo ka boikarabelo polaseng ya gago. Go ka nyamiša kudu ge re ka tlogelela bana ba rena tikologo ye e hlokomologilwego le gona e senyegilego.

A re kgethe metheo ye e tiile- go re age go yona

OLIVER TAMBO, YO E BEGO E LE MOKRISTE YO A INEETŠEGO, O KILE A BOLELA KA BONGNAGA MONO AFRIKA. O ILE A RE BAYURO-PA (BABAŠWEU) BA TLIŠITŠE BEIBELE MONO AFRIKA. GE GO BE GO RAPELWA BAO BA BEGO BA LE GONA BA ILE BA KGOPELWA GORE BA SWARE LENTŠU KA ATLA TŠE PEDI MOLA BA PONTŠE. GE THAPELO E FELA BAYUROPA BA ŠALA LE NAGA MME MAAFRIKA A ŠALA LE LENTŠU.

Malobanyana kuranta e begile gore mopresidente wa rena, Mna Zuma, o ile a bolela ka ditirelo tša maphelo le madulo a batšofadi le ka moo ditaba tše di huetšago setšo sa Babaso bao ba hlokomelago batšofadi ba bona ka noši. James Monangyane o kile a bolela ka "Bohlale bja Seafrika" (African Wisdom) bjoo Babašweu ba sa bo kwešišego gabonolo, a re ke bjona bo hloago diphetho tše di fokolago mmušong. Diphetho tša ditherišano tše mmalwa gare ga dihlopha tša go fapana ga se tša thuša go rarolla mathata a mmalwa ao le gonabjale a sego a rarollwa.

Ge re lekodiša mehlala ya ka godimo le katano mabapi le naga mono Afrika-Borwa, re lemoga gore go na le ntla ye e ipoeletšago historing, e lego "dintwa" goba dikatano tša semorafe. Babašweu ba lwele le bathopadikgomo. Gwa latela "Ntwa ya Maburu" fao Maisimane le Maburu a bego a bakišana naga mengwageng ya gare ga 1895 le 1900. Go ile gwa hwetšwa ditaamane mme tšona gammogo le gauta le diminerale tše dingwe di ile tša thoma go hlola lehumo. Balemi ba ile ba tlogela go lema ba falalela meepong ba šetše lehumo la naga morago, ba bona e le sebaka se sekaone sa go iphedisa seo se bego se phala go lema. Palo ya setšhaba e ile ya golela godimo. Sephetho e ile ya ba go nyakega ga ditirelo tša maphelo ka baka la go tšwelela ga malwetši a mehuthuta moo batho ba bego ba kgobokane ka bontši.

Dijo di ile tša swanela go tšweletšwa ka mokgwa wa papatšo go fepa lešaba leo le tlilego go nyaka mošomo meepong le diintasetering tšeo di bego di tšwelela. Dipolaseng mekgwa ya go tšweletša e be e le ya segologolo, eupša dijo di be di lekane le gona di be di sa ture. Mošomo e be e le karolo ye kgolo ya tshepetšo ya tšweletšo. Go be go bunwa kudu ka diatla. Ka dinako tše dingwe diatla di be di hlaela, eupša bašomi ba go tšwa dinageng tše di neanago mellwane le Afrika-Borwa ba ile ba oketša diatla gape.

Thetknolotši dipolaseng e tšwetše pele ka lebelo le le makatšago – eupša ka morago bašomi ba tshepelong ya tšweletšo ba ile ba fokotšwa.

Mahlatse ke gore tšwelopele ya diintasteri e ile ya hlola sebaka sa go hira bašomi bao ba tšhologetšego mono go tšwa dinageng tše di neanago mellwane le naga ye. Mengwageng yeo maikemišetšo mabapi le bongnaga a ile a boela morago go fihla fao Babašweu ba nnoši ba ilego ba dumelelwa go ba bengnaga ka nepo ya go tšweletša dijo – e be e le motheo wa go fokola wa go aga bokamoso.

Temokrasi e thomile ka 1994 mme e tlišitše kgakanego ye kgolo mabapi le ditaba tša naga. "Metheo" e be e fokola mme se se thatafaditše ditaba go ya pele. Potšišo ya ba gore Babaso bao ba bego ba se na sa bona ntle le "Bohlale bja Seafrika", ba be ba swanetše go abelwa naga bjang? Ba feditše mengwangwaga dipolaseng ba šomela balemi ba bašweu. Bontši bo be bo na le ditena di se kae, eupša e be e le ba se kae fela bao ba bego ba kgona go beakanya, go laola le go phetha tshepetšo ya kago ka baka la go hlokega ga ditselathuto tša go nepiša bohlokwa bja go ruta balemi ba ka moso (bafsa).

A re kgethe metheo ye e tiilego re age go yona

Tšhutišo ya bokgoni dipolaseng e be e fokola le gona e be e sa direge gantši. Go boela go ditlwaello le mekgwa ya kgale go be go ka se kgonthiše toto ya dijo le mananeo a tša maphelo. Kakanyo ye e fokolago e dirile gore dikolo le dikholetšhe tša temo di tswalelwe (Mna James Manengyande ke morutiši wa Agri kua Clocolan). Tsebo le bokgoni bja tirišo bo fokoditšwe.

Mabaka a mabe le dikamano tša go fokola di dirile gore bafsa ba baso ba šikologe temo ge ba akanya kgetho ya boiphedišo. Motheo wo re swanetšego go aga go wona o a fokola.

Go na le kgopolo ya gore mošomo wa polaseng ke woo o nyatšegago. Ke ka baka lang ge merero ye mmalwa ya gonabjale ya temo e šitwa go tšwela pele? Go na le mabaka a mmalwa ao a ka hlaolwago ao a swanetšego go ahlahlwa. Temo e akaretša dintlha tše nne tše kgolo tša tšweletšo, e lego naga, mošomo, letlotlo le taolo. Dilo tše nne tše ke dikago tšeo temo e bo-pilwego ka tšona.

Mererong ye menti ye re e boletšego ka godimo balemi ba abetšwe naga ka tetelo ya gore bona ba tla dira mošomo. Madimabe ke gore tšhelete le se bohlokwa go fetiša, e lego taolo, ga se tša akanywa. Le gatee re se ke ra gopola gore motho yo a kilego a namela sefofane a ka kgona go laola sefofane seo – a ka ipolaya ge a ka leka. Senamelwa se ka se sepele ge se hloka makhura le mootledi – ka wona mokgwa wo kgwebo e ka se tšwele pele ntle le tšhelete le taolo ye botse.

Ntlha yeo re felago re e lebala ke gore bontši bja balemi ba ba hlabologago ke batšweletši ba lešika la mathomo. Nna ke lego molemikgwebo yo mošweu yo a rotšego modiro ke wa lešika la seswai lelokong la gešo leo le amegilego le temo nageng ye. Tsebo le bokgoni ga se dipheho tša leabela; seo ke se kwešišago ke gore tšhutišo ya tsebo go tšwa go lešika go ya go le lengwe e na le mohola wo mogolo. Ke šišinya gore motheo gantši o tlišwa ka tsela ye. Tlhaolo ya tlhago e bile gona mme tshepelo ye e dutše e hlagiša batho ba mafolofolo ba ba nago le bokgoni. Na sekgoba se segolo se se kgaoganyago mašika (*generation gap*) se ka fedišwa? Karabo ga se ye

bonolo. Thuto le tšhutišo ya bokgoni ke ditshepelo tše di tšeago mengwaga ye lesome go ya go ye masometharo go phethwa ka moo go kgontšhago.

Bontši bja mekgatlo ya go swana le Grain SA le ye mengwe, dikgwebo tša agri, maitekelo a mmušo, kudu le balemikgwebo, ba swanetše go kgatha tema go thuša balemi ba rena ba ba hlabologago.

Lenaneo la Grain SA la dikolo le tsoša kgahlego ye kgolo mabapi le temo. Ponego ya temo e tlo ahlolwa. Le ge go le bjalo re se ke ra diriša temo go tšwetša pele bopolitiki. Tlhabologo le phetolo ke ditshepelo tše di tletšego sa ruri. Re swanetše go oketša dibaka, kudu mabapi le bafsa ba rena.

Nepišo ya rena e swanetše go ba go kgetha metheo ye e tiilego le go aga go yona. Leano la makgone le bohlokwa ge re nyaka go phema tlala. Ga se ra ka ra ba le maikemišetšo a mabotse mabapi le temo nageng ya rena. Moya wa go fela pelo wo o lego gona o šitiša tšwelopele. Re swanetše go ithuta ka bohlale le boitemogelo bja balemikgwebo mme ra neetša balemi ba ka moso bokgoni bja bona.

Nnete ke gore ga go na seo re ka se beago bakeng sa go šoma ka maatla. Ka nako ye nngwe mabaka ga a kgahliše – le ge go le bjalo, ka sewela mabaka a mohuta woo a kaonafatšwa ke botse bja korong goba lehea goba namane ye e sa tšwago go tswalwa. Go thakgafatša le go mpshafatša maitshwara a rena mabapi le mošomo go bohlokwa kudu tshepelong ya phetolo. Dipholo tše di nonnago le gona di tšwafago di ka se goge mogoma.

Le ge go le bjalo, re swanetše go dumela gore mekgwa ya kgale goba ya segologolo ya go tšweletša dijo e ka se kgone go fepa setšhaba. Maitekelong a rena a tlhabollo re swanetše go nepiša mekgwa ya sebjalebajale ye e tiilego ya tšweletšo.

Ntle le ka moo re dumelago, re swanetše go phela ka go thea kamano le Mmopi le go holofela kamano yeo. Mabakeng a manyami le mabakeng a lethabo rena balemi re lemoga kgaugelo yeo re e amogelago ka mehla. Eba mongnaga, holofela mme a re fepe setšhaba sa rena se bohlokwa.

JAN DE VILLIERS, MOLEMI YO A ROTŠEGO MODIRO

Leano la Samuel Moloji la go phetha dilo ka katlego

**MABAKA LE MATHATA GANTŠI A HLOLA KGAKANEGO LE TLAIŠEGO YE KGO-
LO. SESOTHO SE KGONA GO HLALOŠA MABAKA A MOHUTA WO GABOTSE
GE SE RE PHOOFOLLO YE E NAGO LE MAOTO A MANE E FELA E KGOPŠA YA
WA, MOTHO YENA O NA LE MAOTO A MABEDI FELA – KE GO RE MOTHO
YENA O KGONA GO WA GABONOLO. BOHLOKWA KE GORE MOTHO GE A
WELE O SWANETŠE GO KGONA GO TSOGA A TŠWELE PELE NTLE LE GO
GANELELA GO TŠEO DI FETILEGO – TŠA MAABANE DI ILE, TŠA KA MOSO DI
SA TLA, TŠEO RE PHELAGO GO TŠONA KE TŠA LEHONO.**

Samuel Moloji o belegetšwe polaseng kua Fouriesburg fao batswadi ba gagwe ba bego ba šomela Linde du Plessis. Go tloga bofseng bja gagwe Samuel o be a kgahlwa ke temo, go lema le go bjala, mme o be a rata puno go fetiša. O be a se na nako ya go raloka ka ge a be a rata go lekola tshepelo ya mekgwa ya tšweletšo polaseng. Se e be e le motheo woo a bego a tlile go bopa bokamoso bja gagwe go wona.

Ge a feditše dithuto tša gagwe sekolong o ile a šomela mmušo mengwaga e se mekae, eupša a tenega kudu. Ga se a ka a tlogela

le gatee go latela phišego ya gagwe. Bothata bja gagwe e be e le “go thoma”. O ile ge a theeditše Radio Lesedi a kwa polelo ya Jane McPherson wa Grain SA moo a hlagišitšego tsebišo mabapi le dithuto le dihlophathuto tšeo di bego di rulaganywa ke Grain SA. Thapelo ya Samuel e be e arabilwe.

David Exley, molemi yo mofsa wa Fouriesburg, o ile a kwa ka phišego ya Samuel. A kopana le yena a mo thuša ka nagatemego ya dihektare tše 30, ditrekere le didirišwa tša gagwe, ntle le tefo. Samuel a bjala lehea le lešweu mašemong ao mme poelo ya gagwe ya ba ditone tše di fetago tše 5 godimo ga hektare. “Ke leboga go menagane ge ke ile ka fiwa sebaka se”, a realo Samuel. E be e le mathomo a dilo tše kgolo tše di bego di tlo latela.

Samuel o ile ba le mahlatse a kgona go hira naga ya maamušo a mabotse go mmasepala wa gae, mme David a mo thuša gape a bjala korong dihektareng tše 30, a ba le poelo ye botse gape. Mokgatlo wa OVK o ile wa thuša balemi ka tšhelete ya go bjala lehea. Johan Kriel wa Grain SA le yena o ile a mo thuša. Samuel o ile a ba le puno ye botse kudu mme mafolofolo a gagwe a golela godimo. O ile a hira dihektare tše 320 tše dingwe gape go sehlopha sa balemi ba ba hlabologago bao ba bego ba diriša mafulo fela nageng yeo. “Temo e ruta motho boikokobetšo”, a realo Samuel.

Poelo ya sonoplomo e ile ya fokola mme papatšo ya lehea ya nyamiša kudu ka baka la ditheko tša fase. Ke mo dilo di ilego tša thatafala. Poelo ya korong e ile ya thuša mme kgwebo ya tšwela pele. Dithekišo tša dipahlo di be di sa kgahliše mme ditekanyetšo tša bontšha gore o be a tla swanela go hlokomela kudu diphehong le peakanyong ya gagwe. Ka pejana ditaba di ile tša thoma go raragana.

Sehlang sa go feta mekgwa ya go se leme selo (*no-till practices*) pšalong ya korong e ile ya atlega. Dikadimo di ile tša dumelelwa morago ga nako, mme pšalo ya korong ka mokgwa wa go se leme selo ya ba seo se bego se ka lekwa. Pula e ile ya na morago ga nako, korong ya se mele ka tshwanelo mme ka lebaka le inšorense ya se dumelelwe. Molemi wa Ngwaga a nyama go fetiša. “Ke be ke rata go dula ke nnoši, ka ge batho le go bolela le bona go be go ntshelaka. Ke be ke palelwa le go araba founa. Ke be ke swana le Jopo wa Beibeleng, ke dutše moloreng.”

Go ba Molemi wa Ngwaga go ile gwa mo thakgatša le gona go mo rutila boikokobetšo. Leeto la sefofane la go ya Cape Town go kopana le Moh Tina Joemat-Pettersson (Tona ye Temo) le Mna W Nkwiti (Tona ya Ditaba tša Naga) le ile la gakgamatša. Ditherišano di sepetše gabotse mme gwa bonala e ke mmušo o etše hloko le go re peu ye e bjetšego e thomile go mela. Balemi ba ba hlabologago ba hloka boeletši le tšhelete. Ba sa dula ba hloka keletšo mabapi le mekgwa ya bona ya go lema.

Samuel o tshepile gore mo mengwageng ye lesome goba go feta ye e tlogo o tla kgona

Kgatišo ye e tšweletšwa ka thušo ya Maize Trust.

GRAIN SA

PO Box 88, Bothaville, 9660
▶ (056) 515-2145 ◀
www.grainsa.co.za

MOLAODI WA LENANEO

Jane McPherson
▶ 082 854 7171 ◀

SETSEBITSEBI: THUTO LE TLHABOLLO

Willie Kotzé
▶ 082 535 5250 ◀

SETSEBITSEBI: DITIRELO TŠA NAGA

Danie van den Berg
▶ 071 675 5497 ◀

PHATLALATŠO: PULA-IMVULA

Debbie Boshoff
▶ (056) 515-0947 ◀

BALAODIPROFENSE

Daan Bosman
Mpumalanga (Bronkhorstspuit)
▶ 082 579 1124 ◀

Johan Kriel

Free State (Ladybrand)
▶ 079 497 4294 ◀

Jerry Mthombothi

Mpumalanga (Nelspruit)
▶ 084 604 0549 ◀

Lawrence Luthango

Eastern Cape (Mthatha)
▶ 083 389 7308 ◀

Jurie Mentz

KwaZulu-Natal and Mpumalanga
▶ 082 354 5749 ◀

Ian Househam

Eastern Cape (Kokstad)
▶ 078 791 1004 ◀

Naas Gouws

Mpumalanga (Belfast)
▶ 072 726 7219 ◀

DESIGN, LAYOUT AND PRINTING

Infoworks

▶ (018) 468-2716 ◀
www.infoworks.biz

PULA IMVULA E HWETŠAGALA KA MALEME A A LATELAGO:

Sesotho sa Leboa,

Seisemane, Seafrikanse, Setswana,
Sesotho, Sezulu, Sethosa.

Nepo ya rena ke go tšweletša kgatišo ya
maemo a godimo. Ditshwayatshwayo dife kapa
dife tše di ka bago gona mabapi le dikagare
goba peakanyo ya yona, di ka romelwa go
Jane McPherson.

Leano la Samuel Moloi la go phetha dilo ka katlego

go phadišana le balemikgwebo bao e lego
baagišani ba gagwe. O a ithuta go swana le
mmušo ge o ithuta. Temo ke saense ye e rara-
ganego ya mahlakore a mmalwa.

Le ge a na le phišego le gona a bile le di-
katlego le ge e ka ba dišhitego, ga go na le
hektare e tee yeo e lego ya gagwe. Phišego
le tlhohlo ya go ba le polasa ya gagwe ke ye
kgolo. Gonabjale ga a kgone go akanyetša
lebakatelele. Naga e tura go feta mme ge o
hloka tšhelete ye e lekanego wa swanela go e
adima, o tlo godiša sekoloto sa gago. Ditheko
tše di sepelelanago le mmara le ge e ka ba
mohola wa tšweletšo o bopa kgonagalokotsi ye
e sa nyakegego. Ge o ka ba le mahlatse wa
swara "lotto" o ka kgona go bea depositi ya po-
lasa. Go bonala e ke mmušo o tšea sebaka go
kwešiša bohlokwa bja tšweletšo ye e swarele-
lago ya dijo. Go thekga temo mabakeng a bo-
ima go bohlokwa. Balemi ke "batšei" ba theko
e sego "bathei" ba theko (*price takers not price
makers*). Balemikgwebo ba tseba mathata a go
laola mošomo. Ka pejana karolo ye ya kgwebo
e tlo thoma go hlohla balemi go ba balaodi ba
bakaone ba bašomi (methopobatho) ba bona.

"Molekgetho (SARS) o kokota mabating
a rena. Ditshepetšo tše dintši di thomile go
raragana mme thušo ye e swanetšego go kgo-
pelwa go ditsebi e hlola ditshenyegelo tše di
ka se phengwego. Letlotlo la ka le hlokomelwa
ke feme ye e tshepegago ya kua Bethlehem.
Ka fao ke kgona go robala bošego ntle le go
hlobaetšwa ke taba ye. Toro ye nngwe ya ka
ke go rua mohlape wa ka wa dikgomo. Man-
yami ke gore bohodu le bosenyi mellwaneng
ya rena bo diegiša sephetho sa ka. Ke holofela
gore kganyogo ya ka e ka se no dula e le toro
fela", a realo Samuel.

Go balemi thwalo e fetogile segateledi ka
baka la maemo a mabe a ditsela. Go boima

go fihliša ditšweletšwa mmarakeng mme dit-
shenyegelo mabapi le tokišo ya dinamelwa
e golela godimo letšatši ka letšatši. Samuel
o na le bošomelo bjoo bo ngwadišitšwego
mme o phetha karolo ye kgolo ya tlhokomelo
ya didirišwa tša gagwe ka nnoši. Go feta fao
bošomelo bja gagwe bo bopa kgwebo ya bobedi
yeo e tšweletšago ya polasa.

"Nka se rate go bona naga e abelwa
baagi ba ba hlokago tsebo le bokgoni. Go
swanetše go kgethwa batho bao ba kgonago
mme ba maatlafatšwe gore ba tšweletše dijo
tše botse tšeo di lekanego. Balemi ba bantši
go feta ba senya naga le gona ba senya nako
ye bohlokwa. Rena balemi re hloka nepo ya
go swana. Mathata le ditebanyo tša rena ga
di fapane, goba o molemi yo moso goba yo
mošweu. Boradipolitiki ba dutše ba diriša temo
go ikhola lebaka le letelele go fetiša. Ga re
hloke diyunione tše di fapanago gore re pho-
loge bjalo ka balemi. Ge re arola maatla a rena
a therišano re a itshenyetša bakeng sa go
itšwetša pele. A re se ke ra tšhilafatša naga ye
botse ye ya rena le ge e ka ba bokamoso bja
setšhaba sa rena."

Batho bao ba thušitšego Samuel mabak-
eng a mabotse le a mabe o ba leboga go me-
nagane. O rata kudu go leboga bao ba mo
thušitšego le ge ba tsebile gore o be a se na
seo a ka ba tshepišago sona (*no collateral to
offer*). Samuel o gopola gore bokamoso bja
temo mono Afrika-Borwa ke bjo bobotse mme
o lemoga gore o na le boikarabelo bja go fepa
setšhaba ka go tšweletša dijo.

"Ke kganyoga go ba le naga ye e lego ya
ka. Nka rata ge barwa ba ka ba babedi ba ka
ikgantšha ka tatago bona ka moo ba ka tlogo
ba ba balemi ba lešika la bobedi."

JAN DE VILLIERS, MOLEMI
YO A ROTŠEGO MODIRO

Seyalemoyeng

Se fetiše mananeo a a kgahlišago ao a ahlaahlago ditaba
di amago batšweletši ba ba hlabologago.

Radio	Letšatši	Mohlagiši	Nako
Zululand FM	Mokibelo	Jurie Mentz	06:10
Ligwalagwala FM	Labone	Jerry Mthombothi	05:10
Umhlobo Wenene FM	Labobedi	Lawrence Luthango	04:30
Alfred Nzo FM	Mošupologo	Ian Househam	19:00 - 20:00